

- ka, N. O. Jevdokymovoi'. – Vyp. 2.12 (103). – Serija «Psychologichni nauky». – Mykolai'v : MNU imeni V. O. Suhomlyns'kogo, 2014. – S. 140–145.
9. Onufrieva L. A. Cennostnye reguljatory v professional'nom prostranstve budushhijh specialistov socionomicheskijh profesij / L. A. Onufrieva // Oraldyn gylym zharshysy : nauchno-teoreticheskij i prakticheskij zhurnal. – № 6 (85). – 2014. – Serija Pedagogicheskie nauki. Psihologija i sociologija. – Ural'sk : ZhShS «Uralnauchkniga», 2014. – S. 80–88.
10. Fonarjov A. R. Professional'naja dejatel'nost' kak smysl zhizni i akme professionala / A. R. Fonarjov. – Mir psihologii. – 2001. – № 1. – S. 104–109.

Received January 10, 2018

Revised February 7, 2018

Accepted March 5, 2018

УДК 159.923.32:17.02(09)

O. B. Osyka

osika.1984@ukr.net

K. S. Osyka

osika.1984@ukr.net

Моральний вчинок як сенс життя: трагічними шляхами історії

Osyka O. V. Moral deed as a meaning of life: by tragic ways of history / O. V. Osyka, K. S. Osyka // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine / scientific editing by S. D. Maksymenko, L. A. Onufrieva. – Issue 40. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2018. – P. 284–294.

O. V. Osyka, K. S. Osyka. Moral deed as a meaning of life: by tragic ways of history. The article deals with the system of moral deeds committed heroically and devotedly by the worthy of the world during the Holocaust, who saved human lives. In detail, on concrete examples, the humanistic and altruistic nature of the behavior and the people's deed world, people, who, risking their own lives and the lives of their loved ones, helped others, has

O. V. Osyka – the scientific contribution of the co-author is 50%,

K. S. Osyka – the scientific contribution of the co-author is 50%.

been proved. The good deed was shown to contribute to the moral formation of both an individual and entire ethnic groups, triumphantly creating the foundations of hope, faith and love. It is noted that moral act as the meaning of life is born and appears in inhuman conditions, surrounded by signs of the contemporary life, but in the plane of existence of a high human spirit: strong, beautiful, invincible, unborn, immortal. The worthy people of the world used all their capabilities, potential, original life steps and situations in order to achieve the high goal: the preservation of unique human life. Polish physician Y. Lazovskyi, skillfully using the real threat of typhoid infestation, saved many people from death in concentration camps. Throughout his conscious life, I. Sandler helped poor Jewish children, sick and disadvantaged, she and her friends used original and effective means of salvation to free Jewish children from the ghetto. Animals are involved in this noble cause, working creatively, persistently, responsibly and inspiringly. Risking their own lives, they become true heroes and the worthy of the animal world. Together with people they oppose the brutal fighter system of persecution and torture, abuse and insanity. And they overcome it boldly, because otherwise they can not live, but a good dog heart and compassion for the neighbor does not allow. Saida Arifova saved Jewish orphans by teaching them to pray in the Crimean Tatar language.

Key words: deed, moral deed, deeds of the world, meaning of life, holocaust, worthy of the world.

О. В. Осика, К. С. Осика. У статті розглянуто систему моральних учинків, які здійснювали достойники світу в роки Голокосту героїчно і самовіддано, рятуючи людські життя. Докладно, на конкретних прикладах, доведено гуманістичну й альтруїстичну природу поведінки та вчинкового світу людей, які, ризикуючи власним життям і життям своїх близьких, допомагали іншим. Показано, що вчинок добра сприяв моральному становленню як окремої особистості, так і цілих етносів, переможно створюючи підвалини надії, віри, любові. Зазначено, що моральний учинок як сенс життя народжується і постає в нелюдських умовах, з усіх боків оточений прикметами тогочасного побуту, але в площині буття високого людського духу: сильного, величного, незламного, нескореного, безсмертного. Достойники народів світу використовували усі свої можливості, потенціал, оригінальність життєвих кроків та ситуацій задля досягнення високої мети: збереження неповторного людського життя. Польський лікар С. Лазовський, майстерно використовуючи реальну загрозу зараження тифом, урятував багато людей від загибелі у концентраційних таборах. Усе своє свідоме життя І. Сендлер допомагала бідним єврейським дітям, хворим і знедоленим, своєрідні й ефективні засоби порятунку вона та її друзі використовували, визволяючи єврейських дітей із гетто. До цієї благородної справи долучаються і тварини, працюючи творчо, наполегливо, відповідально і натхненно. Ризикуючи власним життям, вони стають справжніми героями і достой-

никами тваринного світу. Разом із людьми протистоять жорстокій винищувальній системі переслідування і катування, наруги і божевілля. І сміливо перемагають її, бо інакше жити не можуть, не дозволяє добре собаче серце і співчуття до ближнього. А Саїда Арифова рятувала єврейських дітей-сиріт, навчивши їх молитися кримськотатарською мовою.

Ключові слова: вчинок, моральний вчинок, вчинки світу, сенс життя, Голокост, достойники світу.

Постановка проблеми. Моральний учинок у всесвітній історії є досить яскравим і помітним явищем, оскільки з нього починався цей світ, ним він живиться і сьогодні. Моральний учинок на своєму шляху завжди зустрічав сили, які принципово не бажали його подальшого розгортання, переможної ходи і творчого звершення. Вони робили все можливе і неможливе, докладали неймовірних зусиль, щоб перешкодити цьому благородному процесу, загальмувати його, а може – й повністю зупинити. Або повернути у своє, прямо протилежне для нього за своїм змістом філософсько-психологічне русло. Людство упродовж багатьох століть було активним учасником грандіозного двобою добра зі злом, бо стороннім спостерігачем залишитися було неможливо нікому. Двобої проходили у кожному серці, хаті, державі, на території всієї планети. Завданням сил, котрі протистояли моральному вчинку, було запламувати і дискредитувати його. Знищити саму ідею добра в серцях людей, не залишити їм віри, надії, любові, відібрати останній плацдарм спасіння на землі та небі. Ідеологія тоталітарних режимів ХХ століття своїм вістрям спрямована проти людини, окремих народів, людства загалом, моралі, моральної поведінки, морального вчинку... Але в жорстокій боротьбі моральний учинок одержав перемогу над нею. Це бездоганно довели своєю життєдіяльністю достойники світу. Ті, хто, ризикуючи своїм життям, рятували людей під час Голокосту, для кого моральний учинок став сенсом життя, незгасимою зорею буття.

Мета статті – висвітлити роль морального вчинку в процесі порятунку людей у роки Голокосту. Розкрити психологічні механізми протидії злу та психологічний стан героїв, що стали достойниками народів світу.

Аналіз основних досліджень і публікацій. У психології вчинок займає центральне місце і розглядається як принцип побудови теорії та історії психології, як осередок психічного.

І. Д. Бех наголошував, що людина постійно очікує моральних дій, подібні до тих, які були пережиті нею в минулому і справили велике враження на неї: зважаючи на те, що у вчинку людина

проявила вроджену особистісну цінність, необхідно цілеспрямовано створювати навколо неї атмосферу очікування подібних моральних дій [1, с. 246].

М. Й. Боришевський неодноразово підкреслював тісний зв'язок морального вчинку з мотивами поведінки та ставленням особистості до правил поведінки, що наявні у цьому суспільстві [2].

Дослідники правомірно пов'язують моральні вчинки людини з її самосвідомістю, зі здатністю адекватно оцінити себе, де важливу роль відіграють емоційні аспекти самосвідомості у становленні моральних учинків. І. Д. Бех зазначив, що «вчинки будуть сповненими глибоким людським смыслом тільки тоді, коли гордість за себе доповнюється почуттям гордості за інших людей» [1, с. 241].

К. М. Вентцель тісно пов'язував моральні вчинки з вольовими якостями особистості. Він писав, що «рішення має утримуватися у свідомості так довго, на який проміжок часу воно сягає. Якщо моє рішення має на увазі все життя, то я мушу його пам'ятати все життя, щоб воно постало певним моментом при здійсненні мною тих чи інших вчинків» [1, с. 246].

О. В. Скрипченко запропонував модель становлення моральних учинків, яку правомірно розглядав як динамічну структуру, до якої входять такі складові:

- 1) зміст моральних цінностей і моральних норм, пов'язаних із моральними вчинками;
- 2) інформація, що доходить до особистості від батьків, друзів, оточення, з літературних творів про моральні цінності та моральні норми;
- 3) формування в особистості різних рівнів уявлень про моральні цінності й моральні норми моральних учинків;
- 4) самоаналіз власних дій, учинків, наявних у людей уявлень про моральні цінності та моральні норми;
- 5) оцінка морального вчинку людини з боку вчителя, батьків, друзів, оточення [4].

В. Василенко вважав, що моральний учинок, навіть у разі, коли він розгортається відповідно до суб'єктивних намірів і очікувань людини, ніколи у своїх визначеннях не збігається цілком із визначеннями свідомості, що його спрямовує. Він завжди якісніший, складніший, досконаліший. Феноменологію вчинку, типи вчинків: буденності, істини, краси, добра, екзистенції, самопізнання досліджували В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Т. С. Кириленко [4].

Ізраель Чарні проводив клінічну практику досліджень Голокосту як колективно-психологічної травми єврейського народу, вивчав механізми поведінки людини в критичних ситуаціях і запропонував критерії, які свідчать про потенційний ризик геноциду, свого роду «систему раннього попередження» [5].

Виклад основного матеріалу дослідження. Моральні вчинки в життєдіяльності людей відігравали важливу, іноді ключову роль. Вони визначали долю не тільки окремих особистостей, але й великих держав на довгі століття. У сучасному психологічному словнику вчинок визначається як свідоме дія, оцінювана як акт морального самовизначення людини, у якому вона стверджує себе як особистість у своєму ставленні до іншої людини, до себе самої, до групи або до суспільства, до природи загалом [3].

С. Л. Рубінштейн дав таке визначення: «Учинок – це дія, що сприймається й усвідомлюється активним суб'єктом як суспільний акт, як прояв суб'єкта, який виражає ставлення людини до інших людей» [4, с. 444–445]. При цьому дослідника цікавить психологічний процес, під час якого дія стає вчинком. І, на його думку, це трапляється тоді, коли людиною свідомо керують суспільні інтереси, а сама вона не цурається суспільної моралі та потенційно спроможна до здійснення моральних учинків, які згодом і стають домінантою її суспільної поведінки. «Учинком у достеменному розумінні слова є не всяка дія людини, а лише така, у якій провідне значення має свідоме ставлення людини до інших людей, до суспільства, до норм суспільної моралі» [4, с. 438].

В. А. Роменець зауважив, що вчинок є універсальний і єдиний у своєму роді осередок людської діяльності й виражає спосіб існування людини у світі, виступає постійно активним чинником історичних форм прогресу, стає ланкою, що опосередковує людину і світ [3].

Л. С. Виготський і О. М. Леонтьєв розглядали вчинок як одиничний поведінковий акт, тісно пов'язаний із виконанням або невиконанням людиною своїх моральних обов'язків, цілісний світ яких охоплює все життя та стає сутністю особистості. О. М. Леонтьєв зауважував, що особистість людини породжується в її діяльності, яка здійснює її зв'язки зі світом. Перші активні й свідомі вчинки – ось початок особистості. Становлення її проходить у напруженій внутрішній роботі, коли людина неначе постійно розв'язує задачу «Чому бути в меті?», і, трапляється, відриває від себе те, що виявляється [4].

Досліджуючи моральні вчинки та моральну творчість суб'єкта, В. А. Роменець правомірно вважав, що вони є підґрунтям людської свідомості, історії і культури, державності й цивілізації, що визначають життя і долю цілих народів та окремої особистості. «Маючи самостійне значення як вище вираження процесу соціалізації людини, моральна творчість є непорушним ґрунтом розумової й естетичної діяльності людини і становить їхній остаточний сенс... Саме вчинок у його психологічній структурі виступає безпосереднім «механізмом» моральної творчості» [3, с. 193].

Він доводив, що вчинок можна визначити як перетворення людиною моральної ситуації, оскільки вчинок у його повноцінному вираженні – це водночас і акція духовного розвитку індивіда, і творення моральних цінностей, тому вчинком слід називати дію, що має розгорнуті психологічний та моральний аспекти. Дію, у якій психологічний аспект сильно редуковано, автоматизовано і перетворено на звичку, дослідник називав моральною дією.

Спираючись на логічну структуру вчинку, В. А. Роменець виокремив такі його модифікації: учинки розгорнуті та редуковані; ті, що зароджуються, і ті, що відмирають. Водночас він зауважував, що вчинок можна визначити так: це процес, який залежить від ситуативних і мотиваційних метаморфоз [3, с. 196]. Структуру вчинку складають:

1) ситуативний компонент – своєрідне поєднання зовнішніх і внутрішніх умов, що спричиняють певну форму активності особистості – учинкової активності; вихідними поняттями психологічного контексту змісту цього компонента можуть бути: «ситуація», «умови соціальні, індивідуальні, культурно-історичні тощо», «психологічні стани особистості», «властивості особистості», «індивідуальна природа особистості», «темперамент», «спонукальний вплив ситуації», «досвід предметно-дійового орієнтування особистості» тощо;

2) мотиваційний компонент – своєрідно властиве особистості первинне усвідомлення збуджувального, спонукального характеру ситуації, що призводить до актуалізації певних мотивів учинкової активності, до їхнього протиставлення чи поєднання; як наслідок, формується мотивація вчинку – складне психологічне утворення, у якому поєднуються певні ідеали, ідеї, смисли особистості щодо прийняття певного рішення відносно змісту ситуації, певного характеру дій, цілей і мети учинкової дії. Психологічний контекст цього компонента описують поняття: «мо-

тив», «спонука», «потяг», «мотивування», «боротьба мотивів», «мотивація», «особистість», «характер», «ціннісна творчість», «індивідуальний досвід моральної творчості» тощо;

3) дійовий компонент – мається на увазі весь комплекс реально-практичних дій особистості, спрямованих на прийняття нею рішення щодо морального змісту актуальної ситуації та на реалізацію прийнятого рішення; при цьому безпосередньо продукується результат учинкової активності особистості щодо певної ситуації. Психологічний контекст цього компонента вчинку висвітлюють поняття: «прийняття рішення», «ціль», «мета», «намір», «засіб діяння», «спосіб діяння», «продукт», «результат» тощо;

4) післядійовий компонент – комплекс пізнавально-перетворювальних дій особистості, спрямованих на вторинне, пост-дійове усвідомлення змісту здійснених нею вчинкових дій, на усвідомлення наслідків її вчинкового діяння, на оцінювання, осмислення їх тощо. Психологічний контекст описаних явищ висвітлюють поняття: «рефлексія», «усвідомлення», «цінність», «значення», «смысл», «ідеал», «взірець», «досвід ціннісної творчості», «розвиток», «самовдосконалення» тощо [3].

Є. М. Сурков і В. В. Фадеєв підкресливали, що вчинок є свідомою дією, що пов'язана з моральною самосвідомістю особистості. Моральний учинок тісно пов'язаний зі ставленням людини до оточення, знайомих і незнайомих, до суспільства, природи, до самого себе як активного суб'єкта. Спонукування як особиста властивість індивіда знаходиться у центрі концепції І. Д. Беха при визначенні ним морального вчинку: «Вчинок – це і є певна спонука, особистісна властивість, як мотиву в дії, це дійове особистісне самовираження суб'єкта» [1].

Голодомор 1932–1933 років в Україні і Голокост за масштабами злочину проти людства та кількістю жертв – найбільші трагедії всесвітньої історії. Але на шляху зухвалого злочину завжди сміливо ставали люди, ідучи на двобій із пануючим злом і неправдою. А їх непереможною зброєю були добрі вчинки, моральні й відповідальні, які перемагали страх і пільму епохи. Ризикуючи життям і долею своїх близьких, вони рятували життя людей, іншої національності, віросповідання, традиції і культури, своїх співвітчизників і громадян інших країн, знайомих і незнайомих. Вони рятували євреїв: чоловіків, жінок і дітей, цілі родини. Сьогодні їх називають достойниками народів світу. І це високе звання на землі отримали 25 тисяч героїв. Із них в Укра-

їні – 2500. Наша країна належить до четвірки держав, у яких у страшні роки Голокосту було врятовано найбільше людей: Франція, Польща, Нідерланди, Україна. Наведемо приклади моральних учинків справжніх героїв [5].

Євгеніуш Лазовський 1913 року народження (м. Ченстохов, Польща) був польським лікарем, який урятував тисячі євреїв від німецького переслідування та депортації в концентраційні табори під час Голокосту. Він з допомогою свого товариша Станіслава Матулевича імітував епідемію тифу, вприскуючи здоровим людям мертві бактерії тифу, що давало позитивний результат без жодних симптомів захворювань. Так було врятовано польські сім'ї від депортації в концентраційні табори, євреїв від смерті. Є. Лазовський – сміливий, відповідальний, організований, порядний, оптимістичний, турботливий, відданий справі, яку він робив щоденно. Ризикуючи своїм життям, вижив під час війни і в 1958 році виїхав до США, де працював лікарем до 1980 року. Помер у 2006 році в Юджині, штат Орегон, де він жив зі своєю донькою. У життєдіяльності Є. Лазовського прослідковується високий рівень особистісного самозречення, самопожертви, що є підґрунтям учинку добра, який став сенсом його існування [5].

Ірена Сендлер народилась 15 лютого 1910 року у Варшаві. Під час Другої світової війни вона працювала у Варшавському управлінні охорони здоров'я, була членом польської підпільної організації – Ради допомоги євреям (Жгота), постійно відвідувала Варшавське гетто, де допомагала хворим дітям. Ірена Сендлер разом зі своїми товаришами вивезли з гетто 2500 дітей, яких було передано в польські дитячі будинки, сім'ї, монастирі. Під час порятунку немовлятам давали снодійне, ховали їх в маленькі коробки з отворами, ящики з інструментами, в кошки та мішки. Старших дітей ховали під брезентом у кузовах вантажівок, вивозили в автомобілях, які підвозили у табір дезінфекційні засоби. У кузові сиділа собака, навчена гавкати, заглушаючи крики немовлят, коли вантажівку впускали та випускали з гетто. При цьому в чотирилапого друга потужно спрацьовує захисний механізм ідентифікації, а немовлята сприймаються ним як надзвичайно близькі й потрібні в життєвому просторі істоти, котрі є запорукою існування всього живого й одухотвореного на землі. Блискавичні та рішучі, термінові рятівні дії щодо немовлят є осердям створення унікального морального вчинкового світу. Деяких дітей виводили через підвали домівок, що знаходились поблизу гетто. Для втечі також використовували водостічні

люки. Ірена записувала дані всіх урятованих дітей на вузькій стрічці тонкого паперу і ховала ці списки в скляну пляшку, яку закопувала під яблунею в саду своєї подруги, щоб після війни розшукати родичів дітей. 20 жовтня 1943 року Ірену Сендлер було заарештовано за анонімним доносом. Після катувань її було засуджено на смерть, але волею долі вдалося врятуватись. Охоронці, які супроводжували її до місця страти, були підкуплені, а за офіційними паперами вона вважалась страченою. До кінця війни хоробра, цілеспрямована, наполеглива, рішуча, чуйна, самостійна у прийнятті складних рішень, вона продовжувала допомагати єврейським дітям, рятуючи їх від тривоги, знущань, страждань, наполегливо здійснюючи добрі справи. Після війни І. Сендлер повернулася до своєї схованки зі списками врятованих дітей, передала їх Адольфу Берману – голові Центрального комітету польських євреїв (1947–1949 рр.). За допомогою цього списку співробітники комітету розшукували дітей та передавали їх родичам, сиріт розміщували у єврейські дитячі будинки. Після встановлення у Польщі комуністичного режиму Ірену Сендлер переслідувала влада Польської Народної Республіки.

Померла Ірена Сендлер 12 травня 2008 року у Варшаві на 99-му році життя. Має багато нагород. У 1965 році ізраїльський музей Голокосту «Яд ва-Шем» присвоїв Ірені Сендлер звання Достоянника народів світу. У 2003 році вона нагороджена орденом Білого орла, була почесною громадянкою м. Варшави й м. Тарчина [5].

Є. Лазовському та І. Сендлер притаманні такі особистісні цінності: автономність, служіння людям, безпека та захищеність, прив'язаність і любов, почуття задоволення, міжособистісні контакти спілкування, що стали сенсом їх життя, котрі наявні у кожній миті, навіть у найтрагічнішому. Охарактеризуємо детальніше життєві цінності. Автономність проявляється в потребі робити те, що герої вважають важливим, незалежно від думки оточуючих, самі визначають хід свого життя. Служіння людям спостерігається в допомозі, турботі й сприянні страждаючим. Безпека та захищеність спрямована на збереження життя інших людей. Прив'язаність і любов – це занепокоєність, відданість, вірність людям. Почуття задоволення виникає від позитивних власних учинків та моральних сторін свого життя. Міжособистісні контакти спілкування – це постійна потреба почувати себе частиною певного кола людей, жити їх проблемами. Життєві цінності переживань і відносин достойників народів

світу призводять до гуманістичної спрямованості їх особистості, коли інтереси і потреби страждаючих набувають першорядного значення для героїв. Євгеніуш Лазовський та Ірена Сендлер толерантні, аутентичні, емпатійні. У життєдіяльності героїв прослідковується вчинок добра, у якому вони вирішують проблему творіння блага без зацікавленості у вдячності. Вони здійснюють свої вчинки відповідно до моральних норм. Учинок добра спрямований на благо людства, але в ньому особистість досягає знання самої себе крізь призму свого морального буття [1; 2].

Художній фільм «Чужа молитва» режисера Ахтема Сеїтаблаєва ґрунтується на реальних історичних подіях, які відбувалися у Криму в Бахчисараї в роки Другої світової війни. 19-річна кримськотатарська дівчина, вихователька дитячого будинку Саїда Арифова врятувала від загибелі 88 єврейських дітей-сиріт, навчивши їх звичаям свого рідного народу та молитвам кримськотатарською мовою. Урятувала вона їх і вдруге. У 1944 році під час депортації кримських татар із рідної землі вона переконливо довела, що вони не кримськотатарські, а єврейські діти. Гідність і людяність, рішучість та наполегливість, сила волі й кмітливість простої дівчини мужньо і стійко протистоять жорстоким тоталітарним режимам: фашистському та радянському.

Учинки добра, життєдіяльність героїв висвітлюють ціннісну систему психологічних механізмів стимулювання людяності та морального розвитку особистості: навіювання надії – поява у дітей, дорослих людей надії на успіх у вирішенні проблем під впливом позитивних прикладів урятування інших та покращення їх стану життя. Універсальність страждань, переживань і розуміння дитиною або дорослою людиною того, що вона не самотня, оточуючі також перебувають у важких життєвих умовах. Розуміння цього сприяє подоланню егоцентричної позиції особистості [1; 2].

Альтруїзм – можливість допомогти дитині, дорослому, один одному, при цьому отримуючи впевненість у собі, відчуття своєї здатності бути корисним і необхідним, розвиток почуття поваги до себе, віри у власний потенціал добра й справедливості [2].

Емпатія проявляється у формі співчуття та переживання й пов'язана з умінням особистості проникати у світ почуттів інших людей.

Інтерперсональний вплив – отримання нової інформації за рахунок зворотного зв'язку, що призводить до зміни та розширення образу «Я».

Висновки. Моральний учинок як сенс життя, здійснений достойниками народів світу, рятував людське життя, честь, гідність світової спільноти.

Перспективою подальших досліджень є вивчення психологічних особливостей поведінки особистості у період творчого злету.

Список використаних джерел

1. Бех І. Д. Виховання особистості : У 2 кн. Кн. 1: Особистісно-орієнтовний підхід: теоретико-технологічні засади : навч.-метод. видання / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 280 с.
2. Боришевський М. Й. Залежність розвитку альтруїзму особистості від спрямованості її самосвідомості / М. Й. Боришевський // Наук. записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка. – Вип. 20. – Ч. 1. – К., 2000. – С. 61–68.
3. Роменець В. А. Психологія творчості : навч. посіб. / В. А. Роменець. – 2-ге вид., доп. – К. : Либідь, 2001. – 288 с.
4. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2000. – 720 с.
5. Charny Israel W. Encyclopedia of genocide / Israel W. Charny. – Santa Barbara, California : ABC-CLIO, 1999. – 718 p.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Bekh I. D. Vykhovannya osobystosti : U 2 kn. Кн. 1: Osobystisno-oriyentovnyy pidkhid: teoretyko-tekhnologichni zasady : navch.-metod. vydannya / I. D. Bekh. – K. : Lybid', 2003. – 280 s.
2. Boryshevs'kyu M. Y. Zalezhnist' rozvytku al'truyzmu osobystosti vid spryamovanosti yiyi samosvidomosti / M. Y. Boryshevs'kyu // Nauk. zapysky Instytutu psykholohiyi im. H. S. Kostyuka. – Vyp. 20. – CH. 1. – K., 2000. – S. 61–68.
3. Romenets' V. A. Psykholohiya tvorchosti : navch. posib. / V. A. Romenets'. – 2-he vyd., dop. – K. : Lybid', 2001. – 288 s.
4. Rubinshteyn S. L. Osnovy obshchey psikhologii / S. L. Rubinshteyn. – SPb. : Piter, 2000. – 720 s.
5. Charny Israel W. Encyclopedia of genocide / Israel W. Charny. – Santa Barbara, California : ABC-CLIO, 1999. – 718 p.

Received January 9, 2018

Revised February 1, 2018

Accepted February 23, 2018